

NICOLAE MILESCU SPĂȚARUL ȘI TRADUCEREA BIBLIEI – CÂTEVA ASPECTE

MIOARA DRAGOMIR

*Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Iași
mioaradragomir_2006@yahoo.com*

Résumé: La démarche de Milescu de traduire la *Bible* est née dans un milieu favorable et les données que nous avons aujourd’hui montrent qu’il a été soutenu, très probablement, par Dositheos, le futur patriarche de Jérusalem (à partir de 1669), et par l’élite orthodoxe de Constantinople, dirigée par celui-ci. Tout de même, paradoxalement, le nom de Milescu est complètement absent du texte imprimé de la *Bible de București* (1688). Nous croyons que ces deux aspects sont liés l’un à l’autre. En réunissant toute une série de données sur la vie de Milescu, des témoignages de son oeuvre et en mettant en évidence certaines dimensions de sa personnalité, il nous apparaît de plus en plus claire une hypothèse qui explique pourquoi son nom est absent de la *Bible de București*. Le fait qu’il avait travaillé à la traduction du texte sacré est de notoriété (dans les préfaces des deux manuscrits bibliques contemporains, son nom et son manuscrit sont évoqués plusieurs fois). Devenu chef de l’Église orthodoxe, Dositheos sera excessif en ce qui concerne l’influence de la partie grecque-orthodoxe en Russie. Il n’accepte pas la position équilibrée de Milescu, le considère comme un traître et le dénigre. Le texte imprimé de la *Bible de 1688* était un événement en soi, avec son faste et son importance. Nous pensons que l’absence du nom de Milescu a, directement ou indirectement, une relation très étroite avec l’attitude de Dositheos. Comme celui-ci avait une grande influence à Constantinople, mais aussi en Russie et dans les Pays Roumains, il a pu intervenir en défaveur de Milescu même directement. En tout cas, comme son attitude était connue et comme il était assez redoutable, il nous semble évident qu’il a influencé au moins indirectement le milieu orthodoxe de la Valachie. Très probablement, cette situation a attiré ce geste radical de la part des boyards et des clercs roumains qui voulaient satisfaire le patriarche au détriment de leur compatriote qui avait le mérite d’avoir réalisé la première traduction intégrale de la *Bible*, qui avait servi avec fidélité sa nation et l’orthodoxie et qui avait beaucoup d’autres qualités encore.

Mots clés: traduction de la *Bible*, patriarche Dositheos, conflit orthodoxe latin-orthodoxe grec.

1. În problematica traducerii *Bibliei* de către Nicolae Milescu Spătarul, una dintre chestiunile care s-au pus în discuție a fost motivul sau motivele care l-au determinat pe cărturarul moldovean să întreprindă și să realizeze o lucrare atât de grea, iar o alta a fost aceea că, în pofida acestui fapt, în final, în *Biblia de la București*, tipărită în

1688, numele său nu este pomenit nicăieri. Cercetând contextul vieții sale, în special din acea perioadă, coroborând datele care se cunosc în prezent și mărturiile pe care Milescu însuși le-a lăsat, am ajuns la o ipoteză care ne arată că aceste două chestiuni au legătură între ele și explică de ce numele lui Milescu lipsește din textul tipăriturii.

2. În ce privește resortul care a determinat traducerea *Bibliei*, pe de o parte, și realizarea acestui demers anume de către învățatul moldovean, pe de altă parte, Virgil Cândea este de părere că „Apariția unor interese culturale independente de necesitățile imediate ale Bisericii la cărturarii noștri explică mai bine traducerea cărții decât inițiativa Bisericii, așa cum s-a crezut până acum” (Cândea 1979: 114) și „acest imens efort filologic și editorial, fără precedent în cultura românească de până atunci” (*idem*), este motivat prin „interesul cultural pentru acest corp de scrieri [adică texte din *Biblie*]” (Cândea 1979: 115). Argumentele sale se referă la formația umanistă a lui Milescu și, totdeodată, la concepția sa filologică asupra modalității în care va traduce textul sacru. „Folosirea unei ediții protestante a *Septuagintei*, adoptarea conținutului și diviziunilor interioare ale acestei ediții, păstrarea în *Vechiul Testament* a unui text apocrif respins de Biserica ortodoxă [...], atenția pentru aparatul critic sunt ale unui cărturar care – afirmă filologul bucureștean – *ostenește pentru cultura* [s.a.] neamului său, vrând să dea o traducere la înălțimea oricărei ediții străine” (Cândea 1979: 115) și susține în continuare, într-o notă: „*Biblia* din 1688 nu a fost tipărită pentru citit în biserică” (Cândea 1979: 115). Întrutotul de acord cu motivația și argumentele lui Virgil Cândea, credem totuși că a mai existat o dimensiune esențială, în care acest cărturar a fost implicat din plin și care are un rol important în demersul de traducere a *Bibliei*. Nicolae Milescu Spătarul era și profund ortodox și bun cunoscător al chestiunilor de dogmă. Pe lângă aceasta, învățătura, capacitatea de lucru, calitățile și cunoașterea mai multor limbi, alături de alte aspecte importante ale personalității sale, l-au făcut pe Dositheos, ales în 1669 patriarh al Ierusalimului, să și-l apropie și să-l integreze în mișcarea pe care o coordona în Constantinopol și, din fosta capitală bizantină, unde stătea de fapt, prin emisari, în diferite țări. Dositheos este, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, figura dominantă a ortodoxismului. Faptul că devine un cap important al bisericii îi conferă mai multă putere, influență și notorietate. Implicat în disputele cu celelalte culte și, cu atât mai mult, în eliberarea popoarelor ortodoxe – în primul rând cel grec – de sub puterea otomană, împreună cu cei care îi erau apropiați, patriarhul grec a creat un adevărat plan pentru atingerea acestor două idealuri: apărarea ortodoxiei și eliberarea de sub turci.

Credem că Dositheos nu numai că nu este străin de momentul traducerii *Bibliei* de către cărturarul moldovean, ci, mai mult, întregul context al vieții ortodoxiei din Constantinopol, dominat, pe de o parte, de această luptă, iar pe de alta de disputele în chestiuni de dogmă, ne determină să credem că acolo s-a născut și acest gând, pentru înfăptuirea căruia avea să fie ales Milescu. Cel mai probabil, clerul arhierarhic român a fost înștiințat de această hotărâre, dacă luăm în considerare faptul că Dositheos a avut din ce în ce mai strânse relații cu Țările Române, unde a și locuit o

vreme¹. Ulterior momentului la care ne referim, „El a reușit să întemeieze în Principatele Române tipografia și școli grecești; prieten și sfătuitor al voievozilor români, influența sa asupra bisericii românești avea multă greutate. Încercarea unei mișcări de civilizație în Țara Românească, întreprinsă de Constantin Brâncoveanu, a fost, în mare parte, prezidată de el” (Panaitescu 1987: 60). Nicolae Milescu Spătarul, primul care a realizat un proiect atât de dificil precum traducerea *Bibliei* din grecește într-o ediție de tip filologic, prin comparație cu *Biblia* latinești și cu cea slavonă, operațiune care cerea în același timp și implicare prin sentimentul religios, avea, în același timp, și pregătirea filologică necesară și, foarte probabil, așa cum afirmă Virgil Cândea, a avut conștiința că acest proiect este și un fapt cultural important pentru neamul său, căci în sufletul său credința se împletea cu cultura². El a acționat, atunci când a fost gândit proiectul traducerii *Bibliei*, așa cum a făcut și în ultimii treizeci și șapte de ani din viața sa, în slujba țărilor Rusiei, adică intervenind de fiecare dată când compatrioții săi, voievozi, înalți clerici, precum mitropolitul Dosoftei al Moldovei, sau oameni mai puțini cunoscuți, au avut nevoie (Panaitescu 1987: 71-73). Alegerea ediției protestante a *Septuagintei* de la Frankfurt este ușor de explicat. Așa cum observă și Virgil Cândea, dând exemplul lui Nicolae Glyky, care o retipărește în tipografia sa, „era o părere împărtășită în lumea cărturarilor greci” considerarea acestei ediții drept reper (Cândea 1979: 116).

3. Nicolae Milescu Spătarul este unul dintre pușinii învățați români desăvârșiți ai vremii, dacă nu chiar unicul, cu știință de carte, poliglot, cu o bună pregătire dogmatică, cu o credință bine înrădăcinată în suflet, cu bune relații și cunoscut atât în Orient, cât și în Occident; aceste dimensiuni esențiale ies în evidență din toate lucrările sale, fie traduceri în românește, fie scrieri în latină sau greacă. Cu toate acestea – fapt semnificativ pentru cunoașterea personalității sale –, Milescu este un om demn, dar în același timp un smerit în adevăratul sens al cuvântului, care conștientizează întrutotul dificultatea de a pătrunde în adâncurile dogmei, după cum ne putem da seama cel puțin din următoarea afirmație pe care o aflăm în introducerea la *Enchiridion*:

„Am hotărât (deși sânt mult departe de a trăi drept și de a înțelege bine și am dobândit înțelepciunea ca un copil abia cu vârful degetelor) să explic religia grecească

¹ „În 1669, a fost ales patriarh al Ierusalimului, dar locuia mai ales la Constantinopol și în Principatele Românești” (Panaitescu 1987: 59).

² Vezi în acest sens, printre altele, diversele observații din Manual și, de asemenea, pasajul referitor la etimologia numelui divinității creștine și încercarea de ierarhizare a limbilor după folosirea lor în *Cartea cu multe întrebări foarte de folos...*, remarcată și de V. Cândea și Traian Diaconescu (Dragomir 2007a: 388). Multe observații legate de acest subiect am întâlnit în Mihail 2009. În ce ne privește, arătând, pe bază de argumente, că *Hronograf den începutul lumii* din ms. 3517 este o traducere a lui Nicolae Milescu Spătarul, am vorbit despre sentimentul religios, evident în această traducere, dar și ca trăsătură generală a oamenilor învățați ai epocii (Dragomir 2007b: 55-57).

acelora care, precum plăgile Egiptului, au intrat pe furiș în Biserică, îndemnat de dorința numitului bărbat preînțelept [adică Arnould de Pompone], ca să pornesc această operă mai presus decât puterile mele” (MANUAL: 37).

Iar în finalul *Enchiridionului*, cu multă înțelepciune și respect pentru ierarhia bisericească, aducând ca mărturie cărțile Sfinților Părinți, virtuțile și minunile lor, trimite, pentru o mai largă tratare a problemelor, foarte probabil și ca măsură de precauție, la autoritățile constantinopolitane:

„Nimic nu este absolut pentru toată lumea. Ceea ce tu lauzi, altul disprețuiește. De aceea, cel care dă crezare mai mică acestui Manual, acela să consulte Constantinopolul, mama Bisericii Orientale, să propună pe larg îndoielile sale și să aștepte combaterea mai amplă a opiniilor sale” (MANUAL: 55 și 57).

Credem că plecarea sa în 1664, poate nu întâmplător după traducerea *Bibliei*, de la Constantinopol în Europa de Apus, la Berlin, apoi Stettin și Paris, are rostul unui emisariat din partea cercului ortodox din fosta capitală bizantină, condus de Dositheos. Chiar la începutul *Enchiridionului*, Milescu aduce o explicație fără echivoc despre importanța transmiterii învățaturii ortodoxe în Occidentul care voia să știe mai multe despre acest subiect, invocând în același timp și problema politică a grecilor și a celorlalte popoare ortodoxe, aflate sub dominația turcă:

„Nimănui să nu-i pară de mirare dacă, până acum, nu s-au scris cărți grecești care să explice țărilor europene religia pură a Bisericii Orientale, a mamei străbune și a moașei creștinilor, căci puțini dintre greci trec prin aceste părți și aceștia aproape simpli și neînvățați, din pricina tiraniei sub care gem” (MANUAL: 35).

Că ambasadorul Franței în Suedia, marchizul Arnould de Pompone, descoperă uimit un reprezentant atât de instruit venind din părțile „Tartariei” este important, însă mai grăitor încă, din punct de vedere cultural, religios, dar și diplomatic, este că, din multele discuții pe care le au, printre altele, el află de la Milescu un răspuns care interesa lumea diplomatică, anume cărui fapt se datorează atitudinea patriarhilor Moscovei și cărei cutume:

„Il a esté long-temps Ministre de ses Princes à la Porte et c'est par là qu'il m'a expliqué que ce que le Résident de Suède mande de Moscou ne peut-estre, parce qu'ils ne sortent pas ainsy de leurs sièges. Ce sont seulement leurs Legats qu'ils envoient pour appaiser le trouble que la déposition du Patriarche de Moscovie avoit causé” (ARNAULD-NICOLE 1713: 321).

În urma periplului în Occident, după o scurtă revenire în Adrianopol, unde se întâlnește cu Panaiotis Nicusios, mare dragoman al Porții și prieten din același cerc, trecând prin Serbia, Ungaria și Polonia, Nicolae Milescu Spătarul se stabilește definitiv în Rusia. Dacă nu avem documente care să ateste faptul că în Occident a îndeplinit (mai mult implicit decât explicit) misiunea de emisar al Constantinopolului din partea patriarhului Dositheos, de astă el apare în chip clar ca trimis al Constantinopolului, cu recomandare de la Dositheos către țar. Odată ajuns în Rusia, Milescu intră în slujba țarului, dar este în continuă colaborare cu grecii

aflați aici și cu Constantinopolul. Dositheos avea o relație foarte strânsă cu Rusia, pe care o vedea ca pe un spațiu de propagare a ortodoxismului în limba greacă și un aliat împotriva turcilor:

„La Moscova, influența lui era foarte mare; era consultat asupra afacerilor interne ale bisericii ruse, asupra întemeierii școlilor și mai ales asupra politicii orientale. Ambasadorii ruși la Constantinopol aveau, printre instrucțiunile lor, ordinul de a urma directivele date de Dosithei; corespondența acestuia cu țara este foarte voluminoasă; el le raporta despre activitatea ambasadiorilor lor. Țarului Alexei îi scria: «Lăsați pe polonezi în pace, atacați întâi pe turci»” (Panaiteescu 1987: 60).

În 1682 Dositheos obține de la țarul Feodorov înființarea unei Academii greco-slave la Moscova, condusă de frații Lihudi, iar școli grecești au fost create în capitala rusă de personalități ca Meletie Sirigos și Paisie Ligaridis. În această școală superioară, el propune ca materii gramatica, poezia, retorica, logica, dialectica și, bineînțeles, limba greacă, și interzice ferm învățarea limbii latine, pe care o consideră limba catolicismului, periculoasă pentru învățăcei și chiar pentru dascăli. Discordanța între curentul grec-ortodox și cel latin-ortodox din Rusia se adâncește și, în 1685, izbucnește un conflict puternic între cele două școli, conflict în care Dositheos duce o luptă înverșunată. El scrie țarului Petru cel Mare:

„Greaca este la originea rațiunii, a științei și a religiei. Superioritatea sa este triplă: ea stă la baza civilizației antice, a religiei creștine și este mai aproape de limba slavonă. Iată pentru ce am dorit să trimit profesori greci în Rusia” (*apud* Panaiteescu 1987: 61).

Mai mult, el cere țarului să interzică latina în imperiul rus (Panaiteescu 1987: 61).

Implicat în viața Rusiei și trimis acolo de Dositheos ca emisar de bază, Milescu nu putea rămâne în afara acestei dispute. Petru cel Mare nu acceptă influența lui Dositheos; introduce latina și promovează modelul occidental. În conflictul dintre cele două partide, Milescu își exprimă poziția în lucrarea *Scurtă demonstrație spre a dovedi că știința și limba eleno-greacă sunt mai folositoare decât știința și limba latină și care este câștigul pentru poporul slavon* (*apud* Panaiteescu 1987: 87). Ca om instruit în Academia Patriarhiei din Constantinopol și care știa și importanța cunoașterii și folosirii limbii latine, inclusiv în comunicarea cu învățații din Occident, el însuși scriind o operă în latină, Milescu își dă seama încă din această perioadă de exagerările partidei grecești, conduse de Dositheos. În scrierea amintită, în spiritul ideilor de la Marea Școală din Constantinopol, el susține superioritatea limbii și culturii grecești în raport cu cea latină, afirmă că limba greacă este fundamentul creștinismului, dar emite și idei moderatoare: „După ce ai învățat greaca, nu mai este primejdie să înveți latina; este mare primejdie pentru credință numai în cazul în care ai învăța latina mai întâi” (*apud* Panaiteescu 1987: 89). Această atitudine este considerată nesupunere și ca urmare, de aici până spre sfârșitul vieții, îi aduce suspiciunile celui care îl trimisese în Rusia și multe necazuri din partea partidei grecești (Panaiteescu 1987: 77-78)³. Mai

³ Învinuit pe nedrept și supus mai multor intrigi ale partidei grecești de-a lungul timpului, Milescu scrie într-o scrisoare către cancelarul Rusiei: „Lucrez în acest serviciu de treizeci și

târziu, în 1703, când Petru cel Mare reformează sistemul după model occidental și introduce, desigur, latina în Academia din Moscova, Milescu este alături de el. Din această perioadă datează o scrisoare a sa către cancelarul Golovin, în care vorbește despre temperamentul patriarhului Dositheos și din care putem înțelege ușor că atitudinea și denigrările acestuia au avut un rol hotărâtor – influența sa fiind altădată în sens bun, de astă dată greu de suportat – în viața lui Milescu:

„Prea sfântul (Dosithei) e foarte mânios împotriva mea; mă învinovățește de a-i fi micșorat autoritatea, aliindu-mă cu partidul episcopului de Riazan [Iaworski, conducătorul occidentalizării], nemaținând seamă de scrisorile sale. Îi cunosc caracterul încă din tinerețe: e atât de iute la mânie, că nu va ierta nimănui, nici în fața altarului” (Panaitescu 1987: 77).

4. Cunoscând de la Milescu însuși reacția fostului său prieten, credem că acesta este momentul în care el intră în dizgrație și este repudiat de partida greacă în frunte cu Dositheos. În toiu acestui conflict și în cadrul acestei stări de lucruri apăsătoare *Biblia de la București*, a cărei tipărire a durat un an, timp în care conflictul continua să se desfășoare. Faptul că numele lui Milescu nu apare nicaieri în conținutul ei credem că are legătură directă, într-un fel sau altul, cu atitudinea lui Dositheos față de cărturarul moldovean. Fie acesta transmite fără înconjur voievodului Șerban Cantacuzino, boierilor și clerului voința sa ca numele Spătarului să nu fie pomenit în prefața *Bibliei* aflată în curs de tipărire și urmând să apară în preajma acestor evenimente, fie, foarte probabil, această decizie a fost luată chiar de boierii și clerul locului, aflați în strânsă relație cu Dositheos și care preferă să facă uitat numele lui Milescu dintre „oamenii locului” care au trudit, decât să-l supere pe capul bisericii ortodoxe. Altfel nu se explică de ce numele Grecenilor apare în semnarea stihurilor asupra stemei (Radul logofătul), la finalul cărții⁴, precum și al lui Mitrofan, cel ce a îngrijit timp de un an apariția tipăriturii, la care a și diortosit, cum aflăm din nota destul de largă, făcută de el însuși la sfârșitul tipăriturii (BIBLIA 1688: 933). De asemenea, în prefața domnitorului se pomenește la modul general despre cei care au participat la traducerea *Bibliei*, în formularea „ai noștri oameni ai locului, nu numai pedepsiți întru a noastră limbă, ce și de limba elinească având știință ca să o tălmăcească” (BIBLIA 1688: XXIII), iar în prefața lui Dositheos însuși, închinată voievodului, se subliniază în mai multe rânduri importanța apariției tipăriturii și se laudă sprijinul dat de voievod la această lucrare, spre binele ortodoxiei române:

„Și de are Ptolemeu, împăratul Eghiptului, mai mare laudă, care au tălmăcit *Sfânta Scriptură* den limba ovreiască spre cea elinească, decât au zidit ceale de la Memfes piramide și au tocmit ceale patru cărți de astronomie, cu cât mai vârtos Măria Ta ești vreadnic de multe și mari laude, care o ai tălmăcit spre limba cea de moșie a locului,

cinci de ani și n-am auzit niciodată până acum astfel de vorbe împotriva mea... Dumnezeu să-i pedepsească!...” încheie el exasperat (*apud* Panaitescu 1987: 77-78).

⁴ „Tipăritu-s-au această sfântă carte [...] cu nevoința și îndireptarea celor ce s-au întâmplat dascalii și mai mult deslușindu-se pre limba rumânească de cei mici și plecați dntu slugile Mării Sale, Șarban biv 2 logofet i brat ego Radul log[ofet]” (BIBLIA 1688: 932).

nu spre trufă, precum acela, ce pentru mântuirea noroadelor și duhovniceasca hrană a credincioșilor” (BIBLIA 1688: XXXI).

Totuși, în izvoarele interne⁵, numele lui Nicolae Milescu Spătarul apare în două manuscrise din epocă, ms. 45⁶ și ms. 4389⁷ – rămase în uitare și descoperite abia în prima jumătate a secolului al XX-lea – în care, în prefață, celor care au copiat li s-a părut normal să vorbească despre izvodul său și au făcut-o destul de larg. Conținutul ms. 45 prezintă mari asemănări cu textul *Bibliei de la 1688*, prin urmare el fusese cunoscut celor care au participat la apariția tipăriturii, în primul rând boierilor Greceni, care l-au folosit din plin, dar cu toate acestea ei nu-l pomenesc în tipăritură pe Milescu. Trebuie să remarcăm că statutul celor două manuscrise este diferit de tipăritură: aceasta avea să apară în mai multe exemplare, cu fastul și anvergura unei lucrări tipărite, a cărei prefață este scrisă de însuși patriarhul Bisericii Mari, Dositheos, și care se realizează cu sprijinul și cheltuiala voievodului. Astfel ne

⁵ Sursele externe despre opera și activitatea lui Milescu erau cunoscute de pe vremea lui A. Philippide și a elevului său, G. Pascu, autorul unei lucrări despre epoca veche, în care mărturisește că scrie despre Milescu bazându-se mult pe lucrările europene în care se vorbește despre boierul cărturar moldovean (Pascu 1922: 85-96).

⁶ Cum spuneam și altădată, vorbind despre *Hronograf den începutul lumii*, o altă traducere despre care noi credem, cu argumente, că este a lui Milescu, numele său nu apare în prefețele textelor la a căror traducere a muncit, cu excepția *Cărții cu multe întrebări...*, și aici, parțial. Dacă nu ar fi fost pomenit în prefețele ms. 45 și 4389, nu am fi știut din alte surse scrise la noi că Milescu a avut un manuscris al traducerii *Bibliei* (Dragomir 2007b: 172). Chiar la începutul *Cuvântului înaintea cărții ci<ti>tori* din ms. 45, se spune: „Am scos-o pe limba rumânească den izvodul lui Nicolae cartea aceasta ce să chiamă *Biblia*” (MONUMENTA 1988: 155). Mai încolo vorbește despre originalul grecesc și despre celelalte alese de Milescu: „Iară Necolae, vrând să aducă și el cartea aceasta den elinie la rumânie, nefiind altă dată scoasă la rumânie, au socotit și au ales un izvod carele-i mai ales decât toate altele, tipărit în Frangofort și ales foarte bine pre limba elinească, și dedesupt cu multe arătări și cuvinte puse cum li-au tălmăcit alții” (MONUMENTA 1988: 157). De la Dumitru Dălgopolcom, care a scris prefețele ms. 45, aflăm că manuscrisul lui Milescu era unul încheiat, în toată regula, inclusiv cu prefață. Acest copist descrie cam ce conținea prefața scrisă de Milescu și se raportează la ea explicit: „așa scrie el la prêdoslóviia lui” (MONUMENTA 1988: 157), în câteva locuri arătând ce a adăugat el la izvodul lui „Necolae”.

⁷ De la cel care a scris prefața ms. 4389 aflăm, de asemenea, mărturii despre manuscrisul lui Milescu: „Nevoitu-ne-am a prepune această sfântă și de Dumnezeu suflată carte carea <se> cheamă *Biblia*, adecă toată cartea legii și cu toți prorocii, pre limba rumânească, carea până acum într-această limbă a noastră rum<ănea>scă nu foarte se-au aflat prepūsă, fără numai un izvod scris cu mâna, p<re c>are l-au fost prepūs Nicolae, spătariul moldovean, dascal și învățat în limba elinească, care l-au izvodit de pre izvodul elinesc ce s-au tipărit <în> Frangofort” (Monumenta 1988: 173). În alt loc, prezentând diversele probleme ale traducerii cărții și vrând să clarifice, de exemplu, situația privitoare la a treia carte a Ezdrei, din nou amintește de manuscrisul lui Milescu: „Pentr-acêea nici în izvodul cel rumânesc, care au fost prepūs mai denainte de Nicolae spătaru, nu fu scris, iar în izvodul cel slovenesc și cel lătinesc fiind [...], și noi o am prepūs” (Monumenta 1988: 165).

explicăm cum în prefețele celor două manuscrise numele lui Milescu nu este ignorat și munca lui pomenită. Aceste manuscrise se poate să nici nu fi fost cunoscute patriarhului Dositheos și, chiar de ar fi fost, el nu le-a acordat atenția dată tipăriturii.

Într-o lume dură și plină de primejdii, chiar printre cei de o religie sau de un neam, precauțiile lui Milescu fuseseră exprimate încă din finalul *Enchiridionului*: „În cele spuse, noi ne-am străduit pentru adevăr, încât nici un grec, afară de cel foarte incult, nu poate să ne învinuiască de neștiință sau de eroare” (MANUAL: 55). Spunând *grec*, el înțelege prin aceasta în primul rând un reprezentant al ortodoxiei și spune despre el însuși în începutul *Enchiridionului*, referindu-se, probabil și la originile sale⁸, că este grec „nu numai prin religie, dar chiar prin neam și limbă” (MANUAL: 37).

5. După părerea noastră, cel mai probabil, demersul lui Milescu de a traduce *Biblia* s-a născut într-un climat favorabil și a fost susținut de elita ortodoxă din Constantinopol, în frunte cu viitorul patriarh al Ierusalimului (incepând din 1669), Dositheos. În același timp, însă, ni se conturează din ce în ce mai limpede, în contextul evocat aici, o ipoteză care explică de ce numele său lipsește din *Biblia de la București*. Este evident că această absență nu se datorează nici uitării, nici faptului că nu se știa cine lucrase pentru a da întâiul izvod al traducerii textului sacru în românește – izvod care a stat la baza manuscriselor biblice și a textului tipărit în *Biblia de la București* –, ci atitudinii aceluiași fost prieten, ajuns capul bisericii ortodoxe, care acum îl denigrează, poate chiar intervenind în defavoarea sa inclusiv în tipărirea *Bibliei* românești. În orice caz, atitudinea sa față de Milescu fiind cunoscută în Țara Românească, foarte probabil atrage după sine și abjurarea din partea boierilor și a clericilor români, care, deloc surprinzător pentru climatul în care Milescu trăia, voiau să-i facă pe voie patriarhului, dar în detrimentul unui conațional ce avea meritul izvodului de bază al traducerii *Bibliei*, slujirea cu credință a nației sale și a ortodoxiei, un spirit echilibrat și multe alte calități.

Bibliografie

A. Surse

ARNAULD-NICOLE 1713: Antoine Arnauld, Pierre Nicole, *Extrait d'une lettre de M. de Pomponne Ambassadeur extraordinaire de sa Majesté Tres-Chrétienne auprès du Roy de Suède*, în *La perpétuité de la foy de l'Église Catholique touchant l'Eucharistie defendue contre le livre du Sieur Claude, ministre de Charenton*, seconde édition, Paris, Jean Geoffroy, 1713.

BIBLIA 1688: *Biblia adecă dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, București, Editura Institutului biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1997.

⁸ Printr-o serie de argumente am susținut că Nicolae Milescu Spătarul era aromân din Peloponez (Dragomir 2004).

- MANUAL: Nicolae Spătarul Milescu, *Manual sau Steana Orientului strălucind Occidentului*, Ediție îngrijită, introducere, tabel biobibliografic, text stabilit, traducerea textului latin, note și comentarii, Traian S. Diaconescu, Iași, Institutul European, 1997.
- MONUMENTA 1988: *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars I - Genesis*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1988.

B. Literatură secundară

- Cândea 1979: Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979.
- Dragomir 2004: Mioara Dragomir, *O atestare necunoscută a etnonimului „cușorlab” în Hronograful den începutul lumii...*, în vol. *Spațiul lingvistic și literar românesc din perspectiva integrării europene*, Iași, Editura Alfa, 2004, p. 117 – 123.
- Dragomir 2007a: Mioara Dragomir, *Nicolae Milescu Spătarul – maniera de traducere a Cărții cu multe întrebări foarte de folos...*, în volumul *Evoluția și funcționarea limbii – perspective normative în noul context european* (actele Colocviului Internațional de Științe ale Limbajului „Eugen Coșeriu”, ediția a IX-a, Suceava), partea I, Suceava, Editura Universității Suceava, 2007, p. 382 – 388.
- Dragomir 2007b: Mioara Dragomir, *Hronograf den începutul lumii (Ms. 3517). Probleme de filologie*, Iași, Editura Trinitas, 2007.
- Mihail 2009: Zamfira Mihail, *Nicolae le Spatbaire Milescu à travers ses manuscrits*, București, Editura Academiei Române, 2009.
- Panaitescu 1987: P. P. Panaitescu, *Nicolae Milescu Spătarul (1636-1708)*, Versiunea românească de Silvia P. Panaitescu, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ștefan S. Gorovei, Iași, Editura Junimea, 1987.
- Pascu 1922: Gorge Pascu, *Istoria literaturii române din secolul XVII*, Iași, Institutul de Arte grafice „Viața românească” S.A. 1922.